स्वामिविवेकानन्दकृतं श्रीरामकृष्णस्तोत्रम्

(तस्मात् त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो)

(पदच्छेदान्वयपदार्थभावार्थसंवलितम्)

डॉ. राकेशदाशः

ॐ ह्रीम् ऋतं त्वमचलो गुणजिद् गुणेड्यो
नक्तन्दिवं सकरुणं तव पादपद्मम्।
मोहङ्कषं बहुकृतं न भजे यतोऽहं
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥१ ॥

पदच्छेदः– ॐ ह्रीम् ऋतं त्वम् अचलः गुणजित् गुणेड्यः नक्तं-दिवं सकरुणं तव पादपद्मम्। मोहङ्कषं बहुकृतं न भजे यतः अहं तस्मात् त्वम् एव शरणं मम दीनबन्धो ॥

अन्वयः– त्वम् ॐ ह्रीम् ऋतम् अचलः गुणजित् गुणेड्यः। यतः अहं तव मोहङ्कषं बहुकृतं पादपद्मं सकरुणं न भजे तस्मात् हे दीनबन्धो त्वम् एव मम शरणम् (भवसि)।

पदपरिचयः–

त्वम्	–	[युष्मद्] (कर्तरि, प्रथमायाम् एकवचनम्)
ॐ	–	[अव्ययम्]
ह्रीम्	–	[शक्तेः देव्याः वा बीजाक्षरम्]
अचलः	–	[न चलः अचलः (नञ्तत्पुरुषः)[१]] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
गुणजित्	–	[गुणं जयति। गुण (उपपदम्) √जि+क्विप् (उपपदसमासः)=गुणजित्[२]] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
गुणेड्यः	–	[गुणेन ईड्यः गुणेड्यः (तृतीयातत्पुरुषः)[३]। ईड्य= √ईड्+ण्यत्[४]। गुणेड्य] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
यतः	–	[अव्ययम्। यद्+तसिल्]
अहं	–	[अस्मद्] (कर्तरि, प्रथमायाम् एकवचनम्)
तव	–	[युष्मद्] (सम्बन्धे षष्ठ्याम् एकवचनम्)
मोहङ्कषं	–	[मोहं कषति। मोह(उपपदम्) √कष+खच् (उपपदसमासः)=मोहङ्कष[५]] (विशेषणम्। द्वितीयायाम् एकवचनम्)

---

१ नञ् (अष्टाध्यायी २.२.६)
२ उपपदम् अतिङ् (अष्टाध्यायी २.२.१९)। सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजां उपसर्गेऽपि क्विप् (अष्टाध्यायी ३.२.६१) इति सूत्रेण जि-धातोः क्विप् प्रत्ययः
३ कर्तृकरणे कृता बहुलम् (अष्टाध्यायी २.१.३१)
४ ऋहलोर्ण्यत् (अष्टाध्यायी ३.१.१२४)
५ उपपदम् अतिङ् (अष्टाध्यायी २.२.१९)। सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः (अष्टाध्यायी ३.२.४२) इति सूत्रेण सर्व-कूल-अभ्र-करीष-इत्येतेषु उपपदेषु एव कषधातोः खच् भवति। किन्तु, अत्र मोह इत्यस्मिन् उपपदे अपि बाहुलकात् खच् क्रियते।

dipaśikhā/v1/2022/Rakesh Das/pp. 2-7

बहुकृतं – [बहु कृतं येन (बहुव्रीहिसमासः)[६]। बहुकृत] (विशेषणम्। द्वितीयायाम् एकवचनम्)
पादपद्मं – [पादः पद्मम् इव पादपद्मम् (उपमानोत्तरपद-कर्मधारयः)[७]। पादपद्म] (कर्मणि द्वितीयायाम् एकवचनम्)
सकरुणं – [सह करुणया सकरुणम् (बहुव्रीहिः)[८]। सकरुण] (क्रियाविशेषणे द्वितीया)
न – [अव्ययम्]
भजे – [√भज्] (लटि (वर्तमानकाले) उत्तमपुरुषे एकवचनम् (आत्मनेपदम्))
तस्मात् – [तद्] (हेतौ[९] पञ्चम्याम् एकवचनम्)
हे – [अव्ययम्]
दीनबन्धो – [दीनस्य बन्धुः दीनबन्धुः (षष्ठीतत्पुरुषः)[१०]। दीनबन्धु] (सम्बोधने प्रथमायाम् एकवचनम्)
त्वम् – [युष्मद्] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)
एव – [अव्ययम्]
मम – [अस्मद्] (सम्बन्धे षष्ठ्याम् एकवचनम्)
शरणम् – [शरण] (विधेयविशेषणम् प्रथमायाम् एकवचनम्)

पदार्थाः– त्वम् ॐ (ॐकारस्वरूपः) ह्रीम् (ह्रीङ्कारस्वरूपः) ऋतं (सत्यस्वरूपः अनादिनिधनः) अचलः (कूटस्थः, नित्यः) गुणजित् (सत्त्वरजस्तमोनामकस्य गुणत्रयस्य जेता), गुणेड्यः (माहात्म्येन स्तवनीयः)। यतः (यस्माद्) अहं तव मोहङ्कषं (मोहनाशकं) बहुकृतं (प्रचुरकार्यसम्पादकं) पादपद्मं (चरणारविन्दं), सकरुणं (व्याकुलतया) न भजे (न वन्दे), तस्मात् (ततः) हे दीनबन्धो (अनाथस्य बान्धव), त्वम् एव मम शरणम् (आश्रयः)।

भावार्थः– ॐकारस्वरूपः, ह्रीङ्कारस्वरूपः, सत्यस्वरूपः, अनादिनिधनः, कूटस्थः, नित्यः, सत्त्वरजस्-तमोनामकस्य गुणत्रयस्य जेता, माहात्म्येन स्तवनीयः त्वम् (श्रीरामकृष्णः)। यस्माद् अहं तव मोहनाशकं सृष्टिस्थित्यादिबहुकार्यसाधकं चरणारविन्दं व्याकुलतया न वन्दे ततः हे अनाथस्य बान्धव, त्वम् एव मम आश्रयः, उद्धारकर्ता भवसि।

भक्तिर्भगश्च भजनं भवभेदकारि
गच्छन्त्यलं सुविपुलं गमनाय तत्त्वम्।
वक्त्रोद्धृतन्तु हृदि मे न च भाति किञ्चित्

[६] अत्र वस्तुतः निष्ठा (अष्टाध्यायी २.२.३६) इति सूत्रेण कृत इति निष्ठाप्रत्ययान्तस्य पूर्वनिपातः स्यात्। किन्तु, जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः (अष्टाध्यायी ६.२.१७०) इत्यत्र अकृत इति पर्युदासाद् ज्ञायते यत् कृतशब्दस्य पूर्वनिपातः विकल्पेन भवति इति। अधिकं जिज्ञासवः निष्ठा इति सूत्रस्य भाष्यं, प्रदीपम्, उद्योतं, बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् (अष्टाध्यायी ४.१.५२) इति सूत्रस्य भाष्यं प्रदीपं च तथा सिद्धान्तकौमुद्यां जातिकालेत्यादिसूत्रं परिशीलयन्तु।
[७] विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (अष्टाध्यायी २.१.५६)
[८] तेन सहेति तुल्ययोगे (अष्टाध्यायी २.२.२८)
[९] विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (अष्टाध्यायी २.३.२५)
[१०] षष्ठी (अष्टाध्यायी २.२.८)

तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥२ ॥

पदच्छेदः– भक्तिः भगः च भजनं भवभेदकारि गच्छन्ति अलं सुविपुलं गमनाय तत्त्वम्। वक्रोद्धृतं तु हृदि मे न च भाति किञ्चित् तस्मात् त्वम् एव शरणं मम दीनबन्धो ॥

अन्वयः– भक्तिः भगः च भजनं भवभेदकारि। सुविपुलं गमनाय तत्त्वम् अलं (गन्तुम्) गच्छन्ति (इति) वक्रोद्धृतं तु हृदि मे न च किञ्चित् भाति। तस्मात् हे दीनबन्धो त्वम् एव मम शरणम् (भवसि)।

पदपरिचयः–

भक्तिः	–	[√भज्+क्तिन्, भक्ति] (कर्तरि प्रथमायामेकवचनम्)
भगः	–	[भग] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)
च	–	[अव्ययम्]
भजनं	–	[√भज्+ल्युट्, भजन] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)
भवभेदकारि	–	[भवस्य भेदः भवभेदः (षष्ठीतत्पुरुषः) भवभेदं कर्तुं शीलम् अस्य। भवभेद (उपपदम्) √कृ+णिनि [११] (उपपदसमासः)। भवभेदकारिन्] (विधेयविशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
गमनाय	–	[√गम्+ल्युट्, गमन] (अलम् इति शब्दस्य योगेन चतुर्थ्याम् एकवचनम्। [१२])
अलं	–	[अव्ययम्]
सुविपुलं	–	[अतीव विपुलं सुविपुलम् (प्रादिसमासः) [१३]। सुविपुल] (विशेषणम्। कर्मणि द्वितीयायाम् एकवचनम्)
तत्त्वम्	–	[तद्+त्व, तत्त्व] (कर्मणि द्वितीयायाम् एकवचनम्)
गच्छन्ति	–	[√गम्] (लटि (वर्तमानकाले) प्रथमपुरुषे बहुवचनम्)
वक्रोद्धृतं	–	[वक्रेण उद्धृतम् (तृतीयातत्पुरुषः) [१४]। वक्रोद्धृत] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)
तु	–	[अव्ययम्]
हृदि	–	[हृदय] (अधिकरणे सप्तम्याम् एकवचनम्) [१५]
मे	–	[अस्मद्] (सम्बन्धे षष्ठ्याम् एकवचनम्)
न	–	[अव्ययम्]
च	–	[अव्ययम्]
किञ्चित्	–	[अव्ययम्]
भाति	–	[√भा] (लटि (वर्तमानकाले) प्रथमपुरुषे एकवचनम्)

पदार्थाः– भक्तिः (ईश्वरपरायणता), भगः (वैराग्यादिसाधनानि) भजनम् (उपासनादिकम्), गमनाय (परमार्थप्राप्तये) अलं (पर्याप्ताः)। (एतैः भक्त्यादिभिः मोक्षकामिनः) भवभेदकारि (संसारमोचकं) सुविपुलं (महत्तमं) तत्त्वं (ब्रह्म, मोक्षं) गच्छन्ति (प्राप्नुवन्ति)। (इति ईदृशं वाक्यं) तु (किन्तु) वक्रोद्धृतं

[११] सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (अष्टाध्यायी ३.२.७८)
[१२] नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च (अष्टाध्यायी २.३.१६)
[१३] कुगतिप्रादयः (अष्टाध्यायी २.२.१८)
[१४] कर्तृकरणे कृता बहुलम् (अष्टाध्यायी २.१.३९)
[१५] पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु (अष्टाध्यायी ६.१.६३) इति सूत्रेण हृदयशब्दस्य स्थाने हृद् इति आदेशः

(केवलं मुखेन उच्चारितं) मे (मम) हृदि (हृदये) च (किन्तु) किञ्चित् (स्वल्पम् अपि) न भाति (प्रतीयते)। तस्मात् इत्यादि पूर्ववत्।

भावार्थः– हे प्रभो, भक्तिः वैराग्यादीनि कल्याणसाधनानि ईश्वरस्य उपासनं च परमार्थतत्त्वस्य प्राप्तये समर्थम्। एतानि आश्रित्य साधकाः तद् सुमहद् ब्रह्मतत्त्वं प्राप्नुवन्ति, मोक्षं च अधिगच्छन्ति। एतत् सर्वं मया मुखेन उच्चार्यते, किन्तु मम हृदये तत् सर्वं स्वल्पेन अपि प्रमाणेन न भासते। तस्मात् त्वम् एव मम आश्रयः, उद्धारकर्ता भवसि।

तेजस्तरन्ति तरसा त्वयि तृप्ततृष्णा
रागे कृते ऋतपथे त्वयि रामकृष्णे।
मर्त्यामृतं तव पदं मरणोर्मिनाशं
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥३ ॥

पदच्छेदः– तेजः तरन्ति तरसा त्वयि तृप्ततृष्णा रागे कृते ऋतपथे त्वयि रामकृष्णे। मर्त्यामृतं तव पदं मरणोर्मिनाशं तस्मात् त्वम् एव शरणं मम दीनबन्धो ॥

अन्वयः– ऋतपथे रामकृष्णे त्वयि रागे कृते त्वयि तृप्ततृष्णाः तरसा तेजः तरन्ति; मर्त्यामृतं तव पदं मरणोर्मिनाशं (भवति)। तस्मात् हे दीनबन्दो त्वम् एव मम शरणम्।

पदपरिचयः–

ऋतपथे	–	[ऋतस्य पन्थाः, ऋतपथः (षष्ठीतत्पुरुषः)[१६]। ऋतपथ] (विशेषणम्। सप्तम्याम् एकवचनम्)
रामकृष्णे	–	[रामकृष्ण] (विषयाधिकरणे सप्तम्याम् एकवचनम्)
त्वयि	–	[युष्मद्] (विशेषणम्। सप्तम्याम् एकवचनम्)
रागे	–	[राग] (विशेषणम्। सप्तम्याम् एकवचनम्)
कृते	–	[√कृ+क्त, कृत] (भावलक्षणसप्तम्याम् एकवचनम्)[१७]
त्वयि	–	[युष्मद्] (अधिकरणम्। सप्तम्याम् एकवचनम्)
तृप्ततृष्णाः	–	[तृप्ता तृष्णा येषां ते तृप्ततृष्णाः। (बहुव्रीहिः)[१८]। तृप्ततृष्ण] (कर्तरि प्रथमायां बहुवचनम्)
तरसा	–	[अव्ययम्]
तेजः	–	[तेजस्] (कर्मणि द्वितीयायाम् एकवचनम्)
तरन्ति	–	[√तॄ] (लटि (वर्तमानकाले) प्रथमपुरुषे बहुवचनम्)
मर्त्यामृतं	–	[मर्त्ये अमृतम् मर्त्यामृतम् (सप्तमीतत्पुरुषः)। मर्त्यामृत] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
तव	–	[युष्मद्] (सम्बन्धे षष्ठ्याम् एकवचनम्)
पदं	–	[पद] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)

[१६] ऋक्पूरब्धूःपथामनक्षे (अष्टाध्यायी ५.४.७४) इति सूत्रेण पथिन् इत्यतः अ-प्रत्यये पथ इति भवति
[१७] यस्य च भावेन भावलक्षणम् (अष्टाध्यायी २.३.३७)
[१८] अनेकम् अन्यपदार्थे (अष्टाध्यायी २.२.२४)

मरणोर्मिनाशम् – [मरणम् एव ऊर्मिः मरणोर्मिः (अवधारणापूर्वपद-कर्मधारयः)। मरणोर्मिं नाशयति। मरणोर्मि (उपपदम्) √नश्+अण्[१९]] (विधेयविशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)

पदार्थाः– ऋतपथे (सत्यप्राप्तेः अध्वभूते) रामकृष्णे त्वयि रागे (अनुरागे) कृते (सति मानवाः) त्वयि (रामकृष्णे) तृप्ततृष्णाः (प्राप्तकामाः) तरसा (शीघ्रम्) तेजः (संसारदुःखं) तरन्ति (अतिक्रामन्ति); मर्त्यामृतम् (अनित्ये जगति अमृतसदृशं) तव पदं (चरणं) मरणोर्मिनाशं (मृत्युरूपतरङ्गनाशकम्) (भवति); तस्मात् इत्यादि पूर्ववत्।

भावार्थः– हे रामकृष्ण! सत्यप्राप्तेः मार्गस्वरूपे त्वयि प्रीतिं कृत्वा जनाः त्वयि एव सर्वान् कामान् अवाप्य विगततृष्णाः भूत्वा अतिशीघ्रं संसारचक्रम् अतिक्रामन्ति। अनित्ये जगति अमृतसमानं तव श्रीचरणं मृत्युतरङ्गस्य नाशकं भवति। तस्मात् त्वम् एव मम आश्रयः, उद्धारकर्ता भवसि।

कृत्यं करोति कलुषं कुहकान्तकारि
ष्णान्तं शिवं सुविमलं तव नाम नाथ।
यस्मादहं त्वशरणो जगदेकगम्य
तस्मात्त्वमेव शरणं मम दीनबन्धो ॥४ ॥

पदच्छेदः– कृत्यं करोति कलुषं कुहकान्तकारि ष्णान्तं शिवं सुविमलं तव नाम नाथ। यस्मात् अहं तु अशरणः जगदेकगम्य तस्मात् त्वम् एव शरणं मम दीनबन्धो ॥

अन्वयः– नाथ तव कुहकान्तकारि शिवं ष्णान्तं नाम कलुषं कृत्यं सुविमलं करोति। जगदेकगम्य, यस्मात् अहं तु अशरणः (भवामि) दीनबन्धो तस्मात् त्वम् एव मम शरणम्।

पदपरिचयः

नाथ – [नाथ] (सम्बोधने प्रथमायाम् एकवचनम्)
तव – [युष्मद्] (सम्बन्धे षष्ठ्याम् एकवचनम्)
कुहकान्तकारि – [कुहकस्य अन्तः कुहकान्तः। कुहकान्तं कर्तुं शीलम् अस्य। कुहकान्त (उपपदम्) √कृ+णिनि[२०]। कुहकान्तकारिन्] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
शिवं – [शिव] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
ष्णान्तं – [ष्ण अन्ते यस्य तत् ष्णान्तम्। ष्णान्त] (विशेषणम्। प्रथमायाम् एकवचनम्)
नाम – [नामन्] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)
कलुषं – [कलुष] (विशेषणम् द्वितीयायाम् एकवचनम्)
कृत्यं – [√कृ+क्यप्[२१]। कृत्य] (कर्मणि द्वितीयायाम् एकवचनम्)
सुविमलं – [अत्यन्तं विमलम् (प्रादिसमासः)। सुविमल] (विधेय-विशेषणम्। द्वितीयायाम् एकवचनम्)
करोति – [√कृ] (लटि (वर्तमानकाले) प्रथमपुरुषे एकवचनम्)

[१९] कर्मण्यण् (अष्टाध्यायी ३.२.१)
[२०] सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (अष्टाध्यायी ३.२.७८)
[२१] विभाषा कृवृषोः (अष्टाध्यायी ३.१.१२०)

जगदेकगम्य	–	[√गम्+यत्[२२]=गम्य। एकः च असौ गम्यः च एकगम्यः (तत्पुरुषः)[२३] जगतः एकगम्यः जगदेकगम्यः (षष्ठीतत्पुरुषः)। जगदेकगम्य] (सम्बोधने प्रथमायाम् एकवचनम्)
यस्मात्	–	[यद्] (हेतौ[२४] पञ्चम्याम् एकवचनम्)
अहं	–	[अस्मद्] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)
तु	–	[अव्ययम्]
अशरणः	–	[अविद्यमानं शरणं यस्य अशरणः (बहुव्रीहिः)[२५]] (कर्तरि प्रथमायाम् एकवचनम्)

पदार्थाः– नाथ (हे प्रभो) तव कुहकान्तकारि (मायानाशकं) शिवं (मङ्गलमयं) ष्णान्तं (ष्ण-इत्यन्ताक्षरविशिष्टं) नाम (अभिधानं) कलुषं (पापं) कृत्यं (कर्म) सुविमलं (निर्मलं) करोति। हे जगदेकगम्य (पृथिव्या अनन्य आश्रयभूत), यस्मात् (यतः) अहं तु अशरणः (निराश्रयः) तस्मात् इत्यादि पूर्ववत्।

भावार्थः– हे प्रभो, तव मायापहारकं मङ्गलमयं ष्ण-इत्यक्षरेण समाप्यमानं रामकृष्ण इति नाम समस्तं पापकार्यं निर्मलं कर्तुं शक्नोति। हे जगतः अनन्य आधारभूत, अहं तु निराश्रयः अस्मि। तस्मात् त्वम् एव मम आश्रयः, उद्धारकर्ता भवसि।

❁ ❁ ❁

---

२२ पोरदुपधात् (अष्टाध्यायी ३.१.९८)

२३ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन (अष्टाध्यायी २.१.४८)

२४ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (अष्टाध्यायी २.३.२५)

२५ नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः इति वार्तिकेन समासः